

بررسی تطبیقی تزکیه نفس در اشعار ناصر خسرو و نسخه مصور کلیله و دمنه آل اینجو

چکیده

باتوجه به اهمیت تزکیه نفس در بین ملل و اقوام مختلف، یکی از بنیادی‌ترین آموزه‌های فرهنگی توجه و توصیه به اخلاق نیک و پسندیده و دوری از رذایل اخلاقی است. یکی از کتاب‌هایی که از دیرباز در ادبیات ما مورد توجه بوده و هست، اشعار ناصر خسرو، شاعر ایرانی قرن پنجم است که در این پژوهش تطبیقی، یک سوی سکه بوده، و آن سوی دیگر، کلیله و دمنه آل اینجو است که تلفیقی از تبادلات فرهنگی میان تمدن‌های هندی، ایرانی و اسلامی است که به زبان حیوانات و حول محور آموزه‌های اخلاقی است. شایان ذکر است که کلیله و دمنه آل اینجو مزین به نگاره‌های بسیار زیبایی است که گفته شده از سفالینه‌های مینایی و کاشی‌های زرین‌فام، الهام گرفته است و همین امر سبب شده است که این اثر علاوه بر ارزش‌های ادبی فراوان، از جنبه هنری نیز قابل‌اهتمام باشد. در این پژوهش، با روش توصیفی-تحلیلی شیوه‌های تزکیه نفس به دو روش آراستگی به فضایل اخلاقی و دوری از رذایل اخلاقی در اشعار ناصر خسرو و کلیله و دمنه ابن مقفع مورد بررسی قرار گرفت. بارزترین فضایل اخلاقی توصیه شده در این دو اثر جهت تزکیه نفس شامل یاد خدا، توجه به آخرت، عقل و خرد، است و شاخص‌ترین رذایل اخلاقی که مانع تزکیه نفس می‌شود، مواردی چون نفاق، عدم کنترل زبان، حرص و طمع بیان شده است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تزکیه نفس و شیوه‌های دستیابی به آن.
۲. بررسی تطبیقی عناصر تزکیه نفس در اشعار ناصر خسرو و نسخه مصور کلیله و دمنه.

سوالات پژوهش:

۱. روش‌های تزکیه نفس کدام است؟
۲. ناصر خسرو و ابن مقفع از چه شاخصه‌هایی برای تزکیه نفس استفاده کرده‌اند؟

کلیدواژه‌ها: ادبیات تطبیقی، تزکیه نفس، اشعار ناصر خسرو، کلیله و دمنه آل اینجو.

مقدمه

مضامین اخلاقی و دینی همگی ریشه در نهاد آدمی دارند و از آنجاکه از فطرت الهی برخاسته‌اند، همواره گرایش انسان به سوی آن‌هاست. یکی از این مضامین، تزکیه نفس است که گام‌نهادن در مسیر آن، راه را برای سعادت ابدی انسان در دنیا و آخرت فراهم می‌کند. تزکیه نفس، تلاش برای دستیابی به سبب‌هایی است که به پاکی و طهارت نفس و رشد و بالندگی آن می‌انجامد و به‌نوعی عمل و مجاهدتی است که از سوی شخص برای تحول از وضعیت موجود و رسیدن به وضعیت برتر کمالی است. «این همان چیزی است که مراد و مطلوب انسان مؤمن و هدف از نوشتار است. در روایات اسلامی آلودگی نفس به‌عنوان مانعی برای انسان در راه رسیدن به کمال و جلب برکات الهی و معنوی و مادی ذکر شده‌است و از طرفی دیگر تزکیه و طهارت نفس، شرط ورود و جلب نظر و رحمت و قرارگرفتن در عرش الهی دانسته شده‌است» (مجلسی، ۱۳۹۷: ۸۸). در قرآن برای تزکیه نفس جایگاه ویژه و ارزش خاصی بیان شده‌است. تزکیه نفس به‌عنوان یک مأموریت اساسی برای پیامبران مورد توجه قرآن قرار گرفته‌است؛ به این معنا که پیامبران آمده‌اند تا خود به‌عنوان عامل بیرونی اقدام به تزکیه نفوس بشری کنند؛ زیرا انسان موجودی است که برای رسیدن به کمال نیازمند است تا هم از درون و هم از بیرون مورد توجه قرار گیرد و البته که در مرکز اهتمام بسیاری از ادبا، فرهیختگان و نوابغ قرار گرفته‌است. به‌طور کلی باید گفت درون‌مایه و محور آثار ادب سنتی و به‌خصوص ادبیات اسلامی، پرداختن به مضامین اخلاقی است که در این آثار، اخلاقیات حول محور صفات مدح و ذم و اندیشه‌های حاکم بر عرف جامعه می‌گردد.

تزکیه نفس یکی از توصیه‌های اخلاقی است که مورد عنایت تمام ملت‌ها و ادیان الهی بوده‌است که هرکدام راهکارهایی را جهت انجام این امر پیشنهاد داده‌اند. در میان آثار فاخر ادبی، اشعار ناصر خسرو و کلیله و دمنه دربردارنده موضوعات به نسبت کامل و ژرفی از علم اخلاق است. این دو اثر، به دلیل شاخصه‌های خاص و بی‌نظیر خود در حیطه ادبیات تعلیمی قرار گرفته و از مرجعیت خاصی در این حوزه برخوردار هستند. «ادبیات تعلیمی، سعی در ارتقاء و اعتلاء و پرورش روح انسانی دارد و هدف غایی آن نیک‌بختی و خوشبختی نوع انسانی است» (یلمه‌ها، ۱۳۹۳: ۸۱). ناصر خسرو اکثر اشعارش را از آیات قرآنی و نهج‌البلاغه مدد گرفته که این مسئله حاکی از دیدگاه اسلامی او و تأثیرپذیری‌اش از این منابع غنی است. محوریت مرکزی کلیله و دمنه مفاهیم اخلاقی و تا حدودی نیز سیاسی است. نویسنده کتاب کلیله و دمنه به‌منظور تأثیرگذاری هرچه بیشتر و مهم‌تر از آن، برای اینکه اثرش صرفاً نصایح خسته‌کننده نباشد، شخصیت‌های داستان‌ش را مجموعه‌ای از حیوانات، و آموزه‌های اخلاقی مورد نظرش را نیز از گفتمان‌های رد و بدل گشته بین آن‌ها انتخاب نموده‌است.

ما در این جستار برآنیم تا تزکیه نفس را در اشعار ناصر خسرو و کلیله و دمنه آل‌ابن‌جو مورد بررسی و مقایسه قرار دهیم. در ارتباط با موضوع مورد نظر، پژوهش‌هایی صورت گرفته که عبارت‌اند از: مریم مشرف مقاله‌ای با عنوان «نظریه تعلیمی ناصر خسرو در مثنوی روشنایی‌نامه» (۱۳۸۷) در نشریه گوهر گویا دارد که در آن به موضوعات تعلیمی در روشنایی‌نامه پرداخته‌است. نجفی (۱۳۹۰) در پایان‌نامه خود با عنوان «مقایسه ناصر خسرو و پروین اعتصامی از دیدگاه ادبیات تعلیمی» به ادبیات تعلیمی در اشعار این دو شاعر در حیطه مضمون و شکل پرداخته‌است. میرقادری و جمشیدی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای را با عنوان «المواقف التربویه و النزعات الإصلاحیه فی أدب ابن‌مقفع» در مجله دراسات فی العلوم الأنسانیة در سال ۱۳۹۲ نگاشته‌اند و در آن به لوازم تربیتی (عقل، علم و دین) در ادبیات ابن‌مقفع پرداخته‌اند.

فلاح و فرامرز قراملکی (۱۳۹۲) مقاله‌ای را در مجله جاویدنامه با عنوان «ابن مقفع و مکتب اخلاقی وی» نوشته‌اند و در آن به اخلاق پژوهشی، سیاسی، دبیری، خرد بنیاد و بزرگواری در مکتب ابن مقفع پرداخته‌اند. رفیعی و دیگران (۱۳۹۵) مقاله‌ای را با عنوان «بررسی تطبیقی شعر تعلیمی ناصر خسرو قبادبانی و محمود رواق» در مجله پژوهش‌های تطبیقی زبان و ادبیات ملل نگاشته‌اند و در آن به تبیین مضامین حکمی، تعلیمی و تربیتی در اشعار ناصر خسرو و محمود رواق پرداخته‌اند. بنی‌لو و دادخواه (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی بوطیقای شعر تعلیمی در اشعار ناصر خسرو» به بررسی اثر اشعار تعلیمی ناصر خسرو از میان عناصر شش‌گانه یاکوبسن براساس پیام، فرستنده و گوینده پرداخته‌اند. آرزو احمدی و دیگران (۱۴۰۱) در مقاله خود را عنوان «تحلیل کارکرد تعلیمی روان‌شناختی کهن‌الگوی «جهان» در اشعار ناصر خسرو بر پایه نظریه ژیلبر دوران» اشعار ناصر خسرو را از منظر این نظریه بررسی کرده‌اند. سامانیان و پورافضل (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی تطبیقی ویژگی‌های تصویرنگاری و نسخه‌شناسی کلیله‌ودمنه آل‌اینجو و آل‌مظفر»، پس از مقایسه تصاویر مندرج در کلیله‌ودمنه آل‌اینجو و آل‌مظفر به این نتیجه رسیدند که الگوهای تصویری در کلیله‌ودمنه آل‌مظفر متأثر از حوادث و رویدادهای شیراز بود، درحالی‌که کلیله‌ودمنه آل‌اینجو، تصاویر از آثار مربوط به مکاتب بغداد و سلجوقی تأثیر پذیرفته‌است. بنابراین تاکنون پژوهشی درباره تزکیه نفس در اشعار ناصر خسرو و کلیله‌ودمنه آل‌اینجو صورت نگرفته‌است.

نتیجه‌گیری

تزکیه در علوم اخلاقی و عرفانی عبارت است از پاک‌سازی نفس از اخلاق ناپسند با هدف قدم برداشتن در مسیر فضائل اخلاقی که باعث کمال و سعادت واقعی می‌شود؛ بنابراین مسئله تطهیر نفس از دو مسیر مزین شدن به فضائل اخلاقی و دوری از رذایل اخلاقی محقق می‌گردد. در قرآن کریم، احادیث و روایات بر تزکیه و تهذیب نفس تأکید شده و اندیشمندان زیادی را به تحقیق در این امر واداشته‌است. شاعران و ادیبان نیز در این زمینه مطالب ارزشمندی را نگاشته‌اند که قابل توجه و بررسی است. در این پژوهش با انتخاب اشعار تعلیمی ناصر خسرو و بررسی تطبیقی آن با مضمون کلیله‌ودمنه آل‌اینجو توانستیم به شباهت‌های قابل تأملی در زمینه تزکیه نفس دست‌یابیم. نتایج تحقیق بیانگر آن است که این دو نویسنده از نوشته‌هایشان به‌عنوان بستری مناسب برای انعکاس و انتقال چگونگی تزکیه نفس استفاده کرده‌اند. رشد و پرورش ویژگی‌هایی چون یاد خدا، توجه به آخرت، استفاده از عقل و خرد، صبر و بردباری، بی‌ارزش شمردن مال دنیا باعث تزکیه نفس می‌شود و درعین حال دوری از رذایل اخلاقی‌ای چون نفاق، عدم کنترل زبان و حرص و طمع اثر نامناسبی بر نفس دارد و طهارت را از آن می‌زداید. وجود نگاره‌های بسیار زیبا و متناسب در کلیله‌ودمنه آل‌اینجو سبب می‌گردد که خواننده این اثر بتواند به توجهی که صاحب آن در انتخاب تصاویر داشته‌است پی‌ببرد و به این امر واقف گردد که چگونه یک تصویر می‌تواند در انتقال مفاهیم، کارگشا باشد.

فهرست منابع و مآخذ:

قرآن کریم

نهج‌البلاغه

ابن مقفع، عبدالله. (۱۴۰۹). کلیله‌ودمنه. بیروت: دارالفکر.

زهری، محمد. (۱۴۲۱). تهذیب‌اللغه، بیروت، دار‌احیاء التراث العربی.

- امینی، ابراهیم. (۱۳۶۷). خودسازی و تزکیه نفس، قم: نشر شفق.
- برتلس، آ.ی. (۱۳۴۶). ناصر خسرو و اسماعیلیان. ترجمه: آرین پور، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بستانی، بطرس. (بی تا). ادباء العرب فی العصر العباسیة. بیروت: دارنظیر عبود.
- بهشتی، سعید. (۱۳۸۹). تأملات فلسفی در تعلیم و تربیت. تهران: چاپ و نشر بین الملل.
- بهروزی پور، حسین و قاضی زاده، خشایار. (۱۳۹۹). «بازجست ویژگی‌های مکتب نگارگری شیراز در نگارگری دوره آل‌اینجو و آل مظفر و تأثیر آن در هنر نگارگری ایران». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، شماره سیزدهم، ۱۵۹-۱۳۷.
- حسینی رازی، مرتضی. (۱۳۶۴). تبصره العوام فی معرفة مقامات الأنام، تصحیح: عباس اقبال، تهران: نشر اساطیر.
- دیبرسیاقی، محمد. (۱۳۵۴). سفرنامه حکیم ناصر خسرو قبادیانی بلخی. تهران: انجمن آثار ملی.
- سامانیان، صمد و پورافضل، الهام. (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی ویژگی‌های تصویرنگاری و نسخه‌شناسی کلیله و دمنه آل‌اینجو و آل مظفر». نامه هنرهای تجسمی و کاربردی، شماره ۱۶، ۸۹-۷۱.
- سامانیان، صمد و پورافضل، الهام. (۱۳۹۵). «تحلیل تطبیقی سفالینه‌های مینایی و کاشی‌های زرین‌فام (سده ۶ تا ۷ هجری) با نگاره‌های نسخه کلیله و دمنه ۷۰۷ ه.ق آل‌اینجو». نگره، شماره ۴۴، ۱۹-۵.
- عمید، حسن. (۱۳۸۹). فرهنگ لغت عمید. تهران: نشر اشجع.
- غلامرضایی، محمد. (۱۳۸۹). سی قصیده ناصر خسرو. تهران: نشر جامی.
- فروخ، عمر. (۱۹۹۷). تاریخ الأدب العربی «الأعصر العباسی». بیروت: دارالعلم للملایین.
- قبادیانی، ناصر خسرو. (۱۳۸۷). دیوان اشعار. تصحیح: مجتبی مینوی، تهران: نشر معین.
- قرشی، علی‌اکبر. (۱۳۷۸). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- کاسب، عزیزالله. (۱۳۸۴). زندگینامه شاعران زبان فارسی. تهران: نشر گلی.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (بی تا). اصول کافی. ترجمه: سید جواد مصطفوی، بی جا: انتشارات علمیه الإسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۹۷). بحار الأنوار. چاپ دوم، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۷۹). میزان الحکمه. ترجمه: حمیدرضا شفیعی، قم: دارالحدیث.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۸). سیری در نهج البلاغه. تهران: انتشارات صدرا.
- نخشب، ضیاء‌الدین. (۱۳۶۹). سلک السلوک. مقدمه غلامعلی آریا، تهران: نشر زوآر.
- یلمه‌ها، احمدرضا. (۱۳۹۳). «پیام‌های جهانی شعر شهریار». نامه فرهنگ آذربایجان شرقی، فصلنامه پژوهشی و فرهنگی شهریار، شماره ۱، ۹۷-۸۰.